

*Черниш А. Є.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ТРАНСМІСІЯ БАТЬКІВСЬКОЇ ТРАВМИ У ПСИХОЛОГІЇ ДІТЕЙ (ЗА РОМАНОМ С. ПРОЦЮКА «ІНФЕКЦІЯ»)

Анотація. У статті розглянуто особливості трансмісії батьківської травми на процес психологічного дозрівання дитини. З'ясовано, що індивідуальна й культурна травма Миколи Лоб'юка призвела до формування невротичного типу поведінки, страхів, депресії, тривоги, самотності в Іванни Лоб'юк. Постпам'ять батькової травми вплинула на коди самореалізації героїні.

Ключові слова: травма, постпам'ять, невроз, страх, тривога.

Постановка проблеми. В останні десятиліття в українській літературі дедалі активніше постає потреба переосмислення травматичного тоталітарного досвіду представниками свідомого українства (М. Матіос,

М. Дочинець, О. Забужко, Ю. Іздрик, О. Ульяненко, В. Лис та ін.), що проєктується на широку проблемно-тематичну парадигму літературного дискурсу. Йде мова про індивідуальну, колективну й культурну травми, що розгортаються у просторі пам'яті, зокрема постколоніальної.

Художня проєкція колоніального досвіду, а також супровідні йому стрижневі категорії пам'яті, постпам'яті, свідчення, травми та ін., передбачає екстраполяцію взаємин колонізатора/агресора й колонізованого/жертви відповідно до історичного контексту і процесу національної ідентичності. Відтак актуалізується питання трансмісії цих травм у наступних генераціях, що провокує появу різноманітних конфліктів і суперечностей між батьками й дітьми та іншими поколіннями.

Роман С. Процюка «Інфекція» – роман травми (Т. Гундорова), в якому оприявлені посттоталітарна поколіннева проблематика, індивідуальна й культурна травми, аспекти колоніального й постколоніального досвіду, психологічне напруження.

Мета статті – проаналізувати вплив батьківського коду травми на долю Іванни, а також особливості її психологічного дозрівання і становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тоталітарна травма у романі С. Процюка «Інфекція» є кодом до розуміння психології Миколи Лоб'юка та його доньки Іванни. Водночас вона є міцним тлом для розгортання культурних і соціальних проблем у родині Лоб'юків.

Р. Айєрман, розробляючи теорію соціальної травми, висновок, що «травма вказує на реальну подію, фізичний чи емоційний удар, що вражає всі відчуття, так що свідомість і тіло не можуть бути від нього захищені» [1, с. 122]. Індивідуальна травма зруйнованої осібної долі призводить до появи колективної травми як масового явища руйнації цілих груп людей або навіть етносів і знаходиться в основі культурної травми.

Травма родини Лоб'юків базується як на індивідуальному й колективному, так і на культурному травматичному досвіді, в якому культурна травма підсилює індивідуальну. Микола

Лоб'юк – жертва тоталітарної системи. Він, проявляючи свою національну ідентичність, виявився слабким для опору радянської ідеології, що потребувала національної, соціальної і психологічної уніфікованості. З цього приводу

Р. Айєрман слушно зауважує: «Цілковита протилежність позицій і нерівність злочинця і жертви – ось що відрізняє культурну травму як дискурс. У цьому сенсі культурна травма – тривалий дискурсивний процес, зумовлений дихотомією між злочинцем і жертвою, яка загострюється у зв'язку зі значною, незабутньою подією» [1, с. 125]. Для Миколи Лоб'юка процес становлення національної ідентичності у радянській тоталітарній дійсності й зумовив появу культурної травми, а дискурсивним полем протистояння виявилися етноцид і лінгвоцид свідомого українства як гіпертравма.

Психоповедінка Миколи Лоб'юка глибоко вкорінена у травматичний досвід радянського періоду життя. Тоталітарна система зламати його, посиливши страх і невпевненість за свою долю і майбутнє сім'ї. Постійний стрес, страх і побоювання за переслідування й покарання неминуче відбилися на фізичному і психічному здоров'ї Миколи Лоб'юка: «Жах і параноїдальний невроз колишнього в'язня звив у мозку настільки глибоке гніздо, що багато років опісля в'язниці за умови найменшого нічного шурхоту Микола Васильович зривався з ліжка, наче тортуваний фантомами білої гарячки, уявляючи безжальних мускулястих чекістів у червонозоряних погонах, які зараз придуть у помешкання» [5, с. 4].

Щоправда, параноїдальна поведінка героя, опанувавши його свідомістю, не змінила його моральних імперативів, поглядів і світогляду. Вона сприяла виробленню страху і почуття пригнічення, що тисли на Миколу Лоб'юка, морально і психологічно підточуючи його сили: «Микола Лоб'юк не змінив власних переконань. Але страх загнав їх у підсвідомість» [5, с. 8]. Ув'язнення за національні переконання стало психотравмуючою ситуацією, що сформувала благодатний ґрунт для появи патологічних форм реалізації психіки: неврозів, неврастенії, параної, шизофренії тощо. Як зауважує К. Хорні, «якою б заплутаною не була структура неврозу, тривога є тим мотором, що управляє невротичним процесом, підтримуючи його подальший плин» [8]. Відтак манія переслідування проявилася як своєрідна проєкція тривоги й страху за майбутнє, в якому герой вже не здатний повноцінно реалізуватися. Після в'язниці він гостро відчував депресивний психоз як наслідок несправедливості й розправи з інакодумцями й опозиціонерами радянської влади.

Постійне психологічне напруження і страх поступово переросли в легку форму параної, що проявлялася галюцинуванням, мріями про його нереалізовані потенції й невідбулу Україну: «Мріялося легко, мрії компенсували несподівані випадки параноїдального неврозу, додавали значимості і наповнюваності власній долі. Нудна бібліотечна робота, постійна матеріальна

скрута, сіризна повітового побуту. А у мріях Микола Васильович стає вогненним факелом, він пролітає над заснулою країною, люди, будьте пильні, більшовицьку гідру можна подолати, беріть з мене приклад» [5, с. 9]. Невротичні розлади, викликані ворожим ставленням до радянщини, сприяли конструюванню архітеї незалежної України. Гіпертрофоване уявлення про місію визволителя й героя нації різко контрастувало з реальним життям Миколи Лоб'юка, повсякчас проявляючись невротичними розладами. Як слушно зауважує А. Кемпінський, «невротичні симптоми супроводжуються відчуттям спустошеності, відрази до життя, апатії» [4, с. 45], що цілком відповідало життєвому укладу героя. Його втома, почуття тривоги, відчай, розлади сну є наслідками стресу й частих неврозів, на чому акцентує увагу й С. Процюк: «Але не покидало почуття випрошеності, усвідомлення змарнованості власної долі, дріб'язковості власного життя» [5, с. 9]. Припадки гострого неврозу поступово сформували параноїдально-шизоїдну атмосферу життя героя та його сім'ї, найбільш інтенсивно відлунуючи у свідомості та світоставленні Іванки, яка з раннього дитинства травмована страхом радянщини й налякана тавром доньки в'язня-інакодумця. Як зауважує С. Процюк, «сім'я теж постійно відчувала тягар відповідальності за інакомислення» [5, с. 9], що стало результатом тривоги за цювання й страху розплати за антирадянські настрої.

Травматичне переживання минулого Миколи Лоб'юка неминуче відбилосся на процесі психічного дозрівання його доньки Іванки, позначеного посттравматичною образою на радянську дійсність. Із цього приводу

Т. Гундорова слушно зауважує, що «прив'язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив'язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є невловною» [3, с. 10]. Іванка психічно зневолена поборюванням відголосків травматичної ситуації свого батька, готова до «тихого» супротиву. Вона особливо болісно відчувала недовіру до людей, сформовану трагічним досвідом батькового бунтарства: «Іванка чула із малих років, що мусить бути обережною, постійно носити жовтенятську зірку, піонерський галстук, комсомольський значок, аби змогти без ексцесів вступити до вузу. Вона знала, що хлопець, який залицяється, може бути кадебістським агентом, він закрутить дівчині голову, а вона, дурепа, видасть йому, що батько іноді веде за кухонним столом антирадянську агітацію, нічого, що пошепки» [5, с. 10]. Психологічний код батька (читай код Іншого, відмінного від Я) міцно вмонтований у тривожну Іванчину свідомість, пам'ять, мову. Відтак психологічною домінантою подальшої поведінки Іванки у житті став страх перед соціальною і громадянською активністю й бунтарством, що привів до зовнішньої (але не психологічної й душевної!) смиренності й готовності до компромісу з радянською системою. Іванчина пам'ять про свою стражденну сім'ю, малу Батьківщину, уявлення про невідбулу самостійність України, що зрідка виринала в Києві як локації пристосування, позиціонується у творі як постпам'ять. На думку М. Гірш, постпам'ять – «міжсуб'єктивний транспокліннєвий простір згадування, що пов'язаний конкретно з культурною або колективною травмою» [9, с. 10], що особливо актуалізується в суб'єктах постколоніального світу. Найбільш згубні впливи травми відчутні у процесі її пророблення або пригадування, що часто призводить індивіда до щоразу нових і болісних переживань, вражаючи психічну систему та інші коди самореалізації. Так, Іванна, за твором

С. Процюка, відзначається яскраво вираженою постпам'яттю, або вторинною пам'яттю, про культурну й індивідуальну травму свого батька Миколи Лоб'юка, хоча сама була поза зоною безпосереднього впливу і тиску тоталітарної ідеології: «Бо люди живуть для того, щоб боятися чекістів, і хоча я не бачила жодного з них, але уявляла людинопотвору із металевим серцем, яка кожного вечора старанно відмиває руки від крові дорогими вибілювачами» [5, с. 135].

Масові психози й страхи у репресованих, дисидентів, інакодумців й агресивно налаштованих до радянської системи, ідеології і політичних векторів стали наслідком розправ, катування й переслідування, що і стало основою колективної травми нації, позначившись на психологічних моделях і типах поведінки у значній кількості людей. Психотип Іванки визначається глибиною травмованості її сім'ї, зокрема репресованого батька. За

З. Фрейдом, подібний тип поведінки трактується як спадкова дегенерація [6], позначена невротичною симптоматикою, зокрема постійним і нав'язливим передчуттям страху, боязню, невпевненістю. З цього приводу З. Фрейд зауважує: «Страхітливе очікування є базою невротичного симптому» [7, с. 289]. Відтак моральний вишкіл Іванки як замаскованого радянського індивіда і процес виховання асоційований у свідомості героїні зі страхом у різних його проявах: страх за оприявлення Я, свого місця у соціумі, потреб і вподобань, страх спілкування з однолітками («Я боялася однокласниць і однокласників, бо кожен із них може закласти, продати до чекістської катівні. Батько вчив мене бачити у будь-якому однокласнику потенційного ворога – власного й України» [5, с. 136]), страх за батьків («Малою боялася батька, його мученицького обличчя. Боялася за батька, боялася тихої матері, боялася за матір» [5, с. 134]), страх у стосунках із коханим («Боже, я і його боялася, боюся і зараз, хоча він ніколи не підняв на мене руку. Боюся його загадкового погляду, такий погляд буває у сильного і хитрого, але загнаного звіра» [5, с. 135]), соціальний страх («Боялася навчання і викладачів, але найбільше боялася, хоча вже трошки звикнула, Києва» [5, с. 135]) тощо. Іванку повсякчас супроводжувало передчуття біди, що сформувало в ній обережність і відлюдкуватість. Схильність до передчуття біди, песимізм, страх і тривога вказують у героїні її схильність до невротичного страху, або страху неврозу як поколіннєвої травми, зокрема батькової, що впливає на процеси психологічного становлення й ідентичності.

Іванчина психологічна ідентичність залежна від транспокліннєвої пам'яті травми, що сформувало інтровертність героїні. Батькова поведінка, світоуявлення й ставлення до Іванки заклали підоснови психологічної вразливості до маніпулювання: героїня повсякчас дозволяла іншим скеровувати плин свого життя. Вразливість і психологічна піддатливість впливам людей і тиску обставин сформували в Іванки невротичний тип поведінки як своєрідну травму/хворобу розвитку особистості. З цього приводу В. М'яішев трактує невроз як ситуацію, в якій «йдеється про неможливість вдало і продуктивно розв'язати протиріччя між собою і значущими аспектами дійсності» [2, с. 255]. Героїня, осмислюючи досвід страждання свого батька Миколи Лоб'юка за антирадянськість, була позбавлена свободи обирати зручну для себе соціальну роль, натомість мусила повсякчас тримати маску соціально адаптованої до радянських умов людини. Відтак її соціальне, психологічне й почасті національне самостановлення позначене особистісним конфліктом і протиріччями з дійсністю.

Іванка – чутлива, часто невпевнена в собі, терпелива, вразлива до невротичної поведінки, що проявлялася недовірою до оточення, беспорядністю, страхом оприявнювати свою позицію, змушуючи себе до поступливості. Нав'язаний батьком страх зради й недовіра згодом трансформувалися у невідступний ситуативний невроз непотрібності й зайвості у житті, що, зрештою, непомітно переріс у затяжну депресію, підштовхнувши героїню до думок про самогубство. Єдиною Іванчиною втіхою залишалася донька, яка й рятувала її від загрозливих думок і самотності: «Щось зламалося всередині, якийсь ключик до моєї душі покритися іржею та цвіллю, але нікому моя душа не потрібна, окрім Софійки» [5, с. 144]. Очевидно, почасти Іванна відчувала розкаяння за свою невротичну поведінку й водночас тривогу за майбутнє своєї донечки, страхаючись відголосків її дитячої травми виховання й генетичного проявлення своєї поведінки у Софійки. «Вибач мені, дитино, твоя мама такою нервовою і підозріливою зробилася. Перейшли мамі у спадок гени твого покійного дідуся, зруйновані жахом і вічним чеканням біди» [5, с. 133], – зауважує С. Процюк у творі.

Поява відчуття непотрібності й зайвості стала наслідком постпам'яті про батькове минуле і його напучування, Савиної зради й соціальної дистанційованості у Києві як чужому й почасти ворожому до Іванни місті. Іванчин моральний дух окріп зі знайомством із черницею Францискою, яка своїми розмовами й молитвами зцілювала самотню й хвору, інфіковану думками про самогубство душу героїні. Тільки Францисці Іванна відкрилася і по-справжньому чи не вперше в житті дозволила собі не критися з думками й почуваннями: «Вони обмінювалися різними світосприйманнями. Іванка розповідала про покійних батьків і нелюбов до Києва; про зміни у чоловічій поведінці й гостру самотинність» [5, с. 149]. Саме з Францискою героїні вдалося подолати свою самотність й позбутися відчуття зайвості, що стало наслідками страху і травмованої психологічної ідентичності.

Висновки. Отже, у романі С. Процюка «Інфекція» генеза психологічних проблем позначена впливом травми як коду до психотипології героїв. Микола Лоб'юк болісно осмислював вплив тоталітаризму, що озвався травмою психіки і свідомості, тоді як його донька Іванка долала в собі відголоски наслідків індивідуальної і колективної травми свого батька, витіснивши їх у постпам'яті. Численні Іванчині неврози, страхи, боязнь, тривога, недовіра до людей, самотність і відчуття непотрібності стали наслідком поколінневої трансмісії батькової травми, вкладеної у її свідомість через напучування, виховання, застерігання.

Багатоаспектність роману С. Процюка «Інфекція» дає змогу виокремити й низку інших важливих проблем – психо-

патологічних станів героїв, психологічної організації твору, соціального й культуроцентричного вимірів, національної ідентичності тощо, що мають перспективу подальших досліджень.

Література:

1. Айерман Р. Социальная теория и травма / Рон Айерман // Социологическое обозрение. – 2013. – № 1. – Т. 12. – С. 121–138.
2. Басюк О. Підходи до розуміння невротичних розладів / Олександра Басюк // Вісник Львівського університету. Серія філософія. – 2009. – Вип. 12. – С. 252–259.
3. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.
4. Кемпінський А. Психология шизофрении / А. Кемпинский / Пер. с польск. – Спб., 1998. – 294 с.
5. Процюк С. Інфекція / Степан Процюк. – Брустури: Дискурсус, 2016. – 202 с.
6. Фрейд З. О правомерности выделения из неврастении симптомо-комплекса, называющегося «невроз страха» / Зигмунд Фрейд. – Режим доступу: <http://psychoanalysis.pro/864/freyd-z>
7. Фрейд З. Введение в психоанализ / Зигмунд Фрейд / Пер. Г.В. Барышниковой. – Спб, Алетейя СПб, 1999. – 478 с.
8. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни. – М.: «Прогресс-Универс», 1993. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/hornk02/index.htm>
9. Hirsch M. Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory // The Yale Journal of Criticism. – 2001. – Vol. 14. – № 1. – P. 5–37.

Черныш А. Е. Трансмиссия родительской травмы в психологии детей (по роману С. Процюка «Инфекция»)

Аннотация. В статье рассмотрены особенности трансмиссии родительской травмы в процессе психологического созревания ребенка. Выяснено, что индивидуальная и культурная травма Николая Лобьюка привела к формированию невротического типа поведения, страхов, депрессии, тревоги, одиночества в Иванны Лобьюк. Постпамять отцовской травмы повлияла на коды самореализации героини.

Ключевые слова: травма, постпамять, невроз, страх, тревога.

Chernysh A. Transmission of Parental Trauma in the Psychology of Children (based on the novel by S. Protsiuk “Infection”)

Summary. The article is dedicated to the peculiarities of the transmission of parental trauma in the process of psychological maturation of the child. It was found that individual and cultural trauma Nicholas Lobyuk led to the formation of neurotic behaviors, fear, depression, anxiety, loneliness in the Ivanna Lobyuk. Postmemory father's injury influenced the codes of self-fulfillment heroine.

Key words: trauma, postmemory, neurosis, fear, anxiety.